

RETORISCHE EXEGESE

Hans Snoek

De kousenvoeten van de retorische exegese in Nederland

Ooit stond men in de Nederlandse politiek achterdochtig tegenover retoric. Het woord had een bijklank van mooipraterij en gekunsteldheid. De laatste jaren is het echter duidelijk geworden dat de retoric sluipeerwijs haar intrede heeft gedaan in Nederland. Bij de verkiezing van Obama tot president van de VS bleef men maar benadrukken wat een geweldige spreker hij is, zonder daar een negatieve bijklank aan te geven. Hans Snoek bekijkt deze ontwikkeling, de geschiedenis van de retoric en de wijze waarop de retoric in dit themanummer behandeld wordt.

Hans Snoek is docent bijbelwetenschappen aan de Christelijke Hogeschool Windesheim en wetenschappelijk medewerker interculturele hermeneutiek aan de VU. In 2000 promoveerde hij op een retorische exegese van Job 4-5. Hij is lid van de redactie van Interpretatie.

Het is een aardig echtpaar. Ondanks het feit dat ze geboren en getogen waren in de Gereformeerde Bond, gingen ze trouwhartig over naar een Samen-op-Weg gemeente. Sinds kort komen ze niet meer in de kerk. Elke zondag zitten ze om acht uur met een ontbijtbordje op schoot voor de televisie en kijken naar 'Hour of Power'. Toen ik hen vroeg of ze ook wel eens naar de televisiediensten van David Maasbach keken, schudden ze hun hoofd. Het echtpaar vond hem een slecht spreker, te Hollands. Ze voelden zich meer gegrepen door de welsprekendheid en de passie waarmee Noord-Amerikaanse dominees het Woord verkondigen.

Oppervlakkig bekeken is het niet verrassend dat mensen in Nederland afstemmen op 'Hour of Power'. Tenslotte zijn er op zondagochtend niet zoveel Nederlandstalige televisiediensten in de aanbieding. Wel vond ik het opvallend dat dit echtpaar - met de protestantse traditie in hun botten - zich zo gearmeerd toonde door de welsprekendheid van Noord-Amerikaanse predikanten. Het calvinisme in Nederland is immers altijd betrekkelijk sober omgaan met retoric. Het belang van inhoud en authenticiteit woog altijd zwaarder dan de welsprekende verpakking. Of de sobere calvinistische spreekstijl ook in bredere zin de cultuur van de lage landen heeft gekleurd, is moeilijk te bewijzen. Alhoewel, het is veelzeggend dat het woord retorisch in het Nederlands een dubbele betekenis heeft. Zo is volgens de Dikke Van Dale 'retorisch' niet alleen synoniem met 'redkunstig' en 'oratorisch', maar ook met woorden als 'gekunsteld', 'gezwollen' en 'hoogdravend'.

Op kousenvoeten

Ondanks deze negatieve bijklank, is in de afgelopen decennia zowel bij het hierboven genoemde echtpaar, als in de wetenschap de belangstelling voor retoric op kousenvoeten Nederland binnengeslopen. Politicologen hebben steeds meer belangstelling gekregen voor de wijze waarop men in het politieke domein retorische middelen gebruikt om de

eigen boodschap over te brengen. Sinds enige jaren verschijnen in Nederland rond de Kamerverkiezingen artikelen in de krant met analyses van het woordgebruik, de stijl van argumenteren en de lichaamstaal die lijsttrekkers van politieke partijen hanteren. Antoine Braet, lange tijd docent Taalbeheersing aan de Universiteit van Leiden, publiceerde recentelijk een bundel met artikelen, waarin hij toespraken analyseert van politici zoals Aantjes, Balkenende, Clinton en Bush.¹

Braet heeft vooral bewondering voor de toespraak die Aantjes in 1978 hield, toen bekend werd dat hij als fractievoorzitter van het CDA moest aftreden, omdat hij volgens L. de Jong na de Tweede Wereldoorlog verzwegen had lid te zijn geweest van de Waffen-SS. Naar verluid was het een geïmproviseerde persconferentie waarop Aantjes (compleet met versprekingen) zich probeerde te verdedigen. Erg knap is volgens Braet de zinsnede: 'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.' Aantjes verwijst daarmee naar een uitspraak van Burger, die kort na de Tweede Wereldoorlog stelde dat alleen de foute Nederlanders gestraft moesten worden (en dus niet de Nederlanders die fouten hadden gemaakt). Wel heeft Braet kritiek op de eufemistische wijze waarop Aantjes onder de morele verplichting uit probeert te komen dat hij na de oorlog misschien toch openheid van zaken had moeten geven over zijn verleden. Van een politicus die hooggestemde christelijke idealen heeft, komt een dergelijke benadering, retorisch gezien, niet vertrouwenwekkend over, aldus Braet (123).

Niet allen bij politicologie, ook bij literatuurwetenschappen is in de afgelopen decennia de belangstelling voor retoric gegroeid. Een van de onderzoekers die op dit terrein van zich heeft laten horen, is Lambert Wierenga, romanist aan de Universiteit van Groningen. Hoewel hij van huis uit geen bijbelwetenschapper is, heeft hij een aantal boeken op zijn naam staan over Bijbel en retoric.² Wierenga (1996: 14v) definieert retoric als de kunst van het overre-

A. Braet, *De anatomie van overtuigingskracht, Verzamelde lessen over klassieke en moderne toespraken (en enkele andere wervende genres)*, Leiden 2007.

den waarbij het niet in de eerste plaats gaat om het 'waarheidsgehalte' van het betoog, maar om het 'effect' ervan. Taalmiddelen, stijlfiguren en voordracht werken mee aan het bereiken van dat effect. Voor zover te overzien, is Wierenga de belangrijkste wetenschapper die retorische exegese van de Bijbel toegankelijk heeft gemaakt voor het Nederlandse taalgebied.³

Aristoteles

Hoewel de retorica een betrekkelijk nieuw onderzoeksterrein is aan de Nederlandse universiteiten, is de belangstelling voor persuasieve strategieën in teksten een kleine 2500 jaar oud. In de 5^e eeuw v.C. kwam in Athene de vraag op hoe men in rechtszaken een overtuigend pleidooi zou kunnen voeren. Socrates en Plato pasten de retorica toe in teksten die niet noodzakelijkerwijs uitgesproken werden in de rechtszaal. Vervolgens heeft Aristoteles de retorica tot grote bloei gebracht door verschillende overredingstechnieken in kaart te brengen en verder te doordenken. Hij onderscheidde tussen drie verschillende situaties waarin retorica gebruikt kan worden: in de rechtszaal, in een openbare rede en bij een ceremonie. Elke situatie, zo benadrukt Aristoteles, veronderstelt eigen accenten. In de rechtszaal ligt het accent op het pleidooi, dat verwijst naar het verleden van een verdachte en ten doel heeft om de rechters te overreden. In een openbare rede gaat het daarentegen meer om het overtuigen van het publiek, onder meer door regelmatig te verwijzen naar de toekomst. Tot slot staat bij de ceremonie

vooral de spreker centraal, waarbij deze het accent op het heden legt en zich ten doel stelt om een goede indruk te maken op het publiek dan wel de aanwezigen te inspireren. De door Aristoteles voorgestelde indeling geeft aan dat de retorica, afhankelijk van de

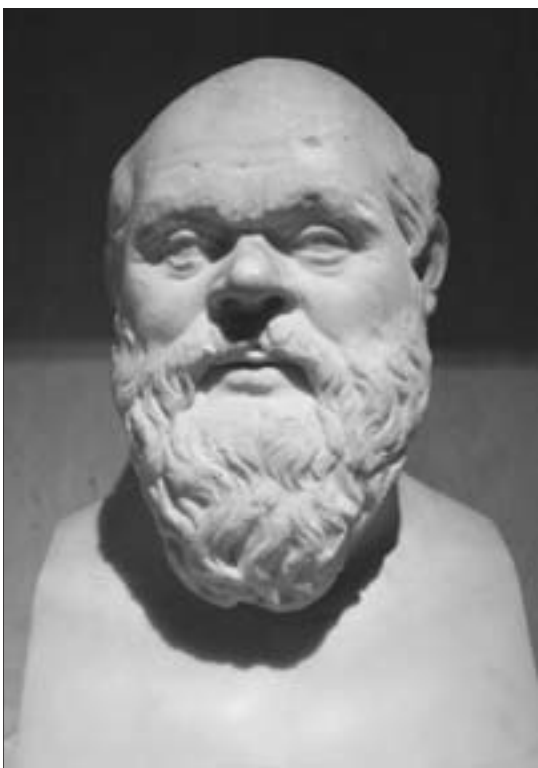

situatie, verschillende accenten en doelen kan hebben. Maar de drie situaties hebben ook iets gemeenschappelijks: elke keer moet de spreker rekening moeten houden met de factoren van *logos*, *ethos* en *pathos*. De *logos* richt zich op de argumenten die gebruikt worden om de hoorder(s) te overreden. Het *ethos* verwijst naar de middelen die worden ingezet om de spreker over te laten komen als een betrouwbaar en geloofwaardig iemand. En de *pathos* heeft als doel om de hoorder(s) op het gemoed te werken.

Het gedachtengoed van Aristoteles wordt ook wel de klassieke retorica genoemd, omdat in latere eeuwen zijn opvattingen over welsprekendheid school hebben gemaakt. Cicero (106-42 v.C.), de bekendste Romeinse redenaar, heeft veel van Aristoteles' ideeën overgenomen, aangepast en aangevuld. De inzichten van Aristoteles en Cicero kregen zoveel invloed dat verschillende joodse en christelijke denkers zich verplicht voelden om te onderstrepen dat de taal van de Bijbel, retorisch gezien, op een zeer hoog plan stond. Zo benadrukte de joodse filosoof Philo dat Mozes in de tijd dat hij in Egypte woonde, kennis had gemaakt met de Griekse opvattingen over metrum, ritme en taalkundige harmonie, en deze vervolgens geïntroduceerd heeft in de Hebreeuwse poëzie. Hieronymus ging nog een stap verder door te stellen dat de Bijbel vanuit retorisch oogpunt superieur was aan de beroemde Latijnse schrijvers.

Boven: Hiëronymus, Caravaggio (ca. 1606), Rome, Galleria Borghese

Links: Socrates, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
Foto: Anton Sinke

Zie o.m.: L. Wierenga, *De macht van de taal van de taal van de macht, Over literatuurwetenschap en bijbelgebruik*, Kampen 1996, en L. Wierenga, *Verhalen als bewijzen, Strategieën van narratieve retoriek in Johannes*, Kampen 2001. Een andere naam die genoemd kan worden is die van Johan Vos, jarenlang wetenschappelijk medewerker aan de VU. Hij publiceerde diverse artikelen en een doorwrocht boek in het Duits over de argumentatietechnieken van Paulus.

Of deze stelling van Hieronymus werkelijk hout snijdt, staat te bezien. Wel is een feit dat de belangstelling van joodse en christelijke exegeten voor de retorica er toe geleid heeft dat door de eeuwen heen tal van vooraanstaande bijbellezers zich hebben verdiept in de oudtestamentische poëzie. Men denke bijvoorbeeld aan Baruch Spinoza, Richard Simon, Johan Gottfried von Herder en Eduard König, die elk vanuit een eigen invalshoek aandacht hebben besteed aan het metrum en de vele stijlfiguren in de Hebreeuwse poëzie.

In de tweede helft van de 20e eeuw heeft retorische exegese geleidelijk aan een eigen plaats gekregen binnen de bijbelwetenschappen. Daarmee is echter niet gezegd dat het een eenduidige methode is. De Grieks-Romeinse retorica is zo veelkleurig dat bijbelwetenschappers er op een zeer uiteenlopende manier gebruik van maken. In het vervolg zullen we twee hoofdstromen binnen de retorische exegese kort schetsen en de artikelen die in het themadeel opgenomen zijn, plaatsen.

Ornamentele retorica

De vader van de moderne retorische exegese is zonder twijfel James Muilenberg, een Noord-Amerikaanse bijbelwetenschapper, die grote belangstelling had voor 'de artistieke bedoelingen' van bijbelteksten. In de vakliteratuur wordt deze stroming ook wel ornamentele retorica genoemd. Muilenberg verdedigde de stelling dat allerlei taalkundige en stilistische details van de tekst niet alleen bedoeld waren ter versiering van de tekst, maar ook iets verraden over de inhoud van de boodschap. Zo verdedigde hij dat in langere teksten de overgangen van het ene naar het andere segment gemarkeerd worden door taalkundige signalen. Men denke bijvoorbeeld aan chiasmen en inclusio's, woorden of zinsneden die zowel aan het begin als het einde van een segment staan en daarmee fungeren als afbakeningssignalen. Als men eenmaal vastgesteld heeft uit welke segmenten een tekst bestaat, is het belangrijk om na te gaan hoe deze segmenten zich inhoudelijk, taalkundig en stilistisch tot elkaar verhouden. In dit themanummer is deze stroming niet vertegenwoordigd, hoewel ze in Nederland wel voorkomt. Een mooi voorbeeld van een dergelijke ornamenteel-retorische benadering is te vinden bij Pieter van de Lugt, die laat zien hoe allerlei stijlfiguren kunnen helpen bij het afbakenen van segmenten in het boek Job.⁴

Een tweede stroming binnen retorische exegese legt primair het accent op de persuasieve strategieën die in een tekst te vinden zijn. Een bekend voorbeeld is de bijbelse theologie van Walter Brueggemann, *Theology of the Old Testament, Testimony, Dispute, Advocacy*. De ondertitel verradt dat niet alleen de metafoor van een rechtszaak centraal staat, maar ook dat de methode van de persuasieve retorische exegese

als rode draad door dit boek loopt (zie ook *Interpretatie 7-2008*).

Deze persuasieve variant van de retorische exegese is ook terug te vinden in dit themanummer. In het eerste artikel vertelt Piet van Veldhuizen dat hij in zijn jeugd leerde om de brieven van Paulus te beschouwen als schatkisten vol bewijsteksten en klinkende uitspraken. Eenmaal predikant kwam hij in aanraking met retorische exegese en ontdekte dat de brief aan de Filippenzen niet opgebouwd is uit losse bewijsteksten, maar een persuasief betoog is. Paulus probeert de gemeente op te beuren, in de hoop dat zij de goede ervaringen van weleer in herinnering brengt en daardoor immuun blijft voor scheurmakerij. Verder ontdekte Van Veldhuizen dat in Filippenzen 1: 18 Paulus zich in zijn retorische kaart laat kijken door te benadrukken dat in de evangelieverkondiging slechts het resultaat telt. Kwade bijbedoelingen zijn geen probleem, zolang het verhaal maar verder komt – een visie die meer ruimte schept dan de opvatting dat Paulus' brieven bestaan uit een openstapel van dogmatische waarheden.

De tweede scribe, Maarten Den Dulk, richt zich eveneens op de apostel Paulus door aandacht te besteden aan diens bekende rede op de Areopagus (Hand. 17: 22-31). Opvallend is dat Paulus als uitgangspunt voor zijn toespraak tot de Atheners een tekst neemt die hij op een altaar zag staan: 'Aan een onbekende god'. Door aan te sluiten bij de onderzoekende geest die deze tekst verradt, creëert Paulus voor zichzelf de ruimte om te vertellen over de onbekende God waar hij door gegrepen is. Hij sluit daarbij zowel aan bij de redeneringen van epicuristen als bij die van de stoïcijnen. Den Dulk verwijst in zijn artikel niet naar de begrippen *logos*, *ethos* en *pathos*, maar ze spelen wel impliciet een rol in zijn exegese van Hand. 17. Door aan te sluiten bij de filosofische logica van de epicuristen en stoïcijnen, probeert Paulus zijn *ethos* te vergroten: hij is een betrouwbaar iemand. Daarop voortbordurend brengt hij de Atheners onder de aandacht dat God voor hen een nieuwe God is, maar altijd al bestaan heeft.

Het artikel van Eddy van den Brink verkent de grenzen van de retorische exegese. Zijn stelling is dat niet alleen woorden, maar ook beelden op retorische wijze een boodschap kunnen overbrengen. Zo laat hij aan de hand van een passiesarcofaag uit ca. 250 n.C. zien hoe het beeld een verhaal vertelt. Op de afbeelding is te zien dat een adelaar, symbool van macht, een keizerlijke krans neerlaat op het kruis. De retorische kracht van beide beeldaspecten is dat het kruis niet geassocieerd wil worden met dood, maar met triomf. 'Het kruis wacht niet op Pasen, het is Pasen', aldus Van den Brink.